

Civilización y cultura

Видинските сборници на Софроний Врачански. Към въпроса за културните средища, литературните наследства и проекти на българското възраждане

Катя СТАНЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (Bulgaria)
stanevak@mail.bg

Recibido: Mayo de 2012
Aceptado: Octubre de 2012

Резюме

През оптиката на двата видински сборника на Софроний Врачански изследването коментира комуникацията между свое и чуждо, старо и ново, център и периферия през Българското възраждане. Видин е представен като културно средище, нефокусирано в масово познатия литературноисторически разказ за балканския XIX век.

Ключови думи: Видин, Осман Пазвантоглу, Софроний Врачански, културни средища, Българско Възраждане

Las Colecciones de Vidin de Sofronij de Vraca. Sobre los centros culturales, las herencias y proyectos literarios del Renacimiento Nacional Búlgaro

Resumen

Tomando como punto de partida las dos Colecciones de Vidin de Sofronij de Vraca, la investigación se centra en la comunicación entre lo propio y lo ajeno, lo nuevo y lo viejo, el centro y la periferia durante el Renacimiento Nacional Búlgaro. La ciudad de Vidin se revela como un centro cultural del s. XIX no enfocado hasta la fecha en los estudios de la historia literaria de los Balcanes.

Palabras clave: Vidin, Osmán Pazvantoglu, Sofronij de Vraca, centros culturales, Renacimiento Nacional Búlgaro

Both Vidin Collections of Sophronius of Vratsa. On The Problem of Cultural Centres, Literary Heritage and Institutional Projects of Bulgarian Revival

Abstract

The study sets out to discuss the communication between the oppositions “own and foreign”, “old and new”, “center and periphery”, which are analysed through the texts of both Vidin collections of Sophronius of Vratsa. Vidin is presented as a cultural center, unexplored and unnoticed by the widely known literary narrative of the nineteenth-century Balkan history.

Key words: Vidin, Osman Pazvantoglu, Sophronius of Vratsa, cultural centers, Bulgarian Revival

Софроний Врачански работи във Видин само три години – и то поради принуда – според собствения му разказ в „Житие и страдания грешнаго Софрония“ (ВРАЧАНСКИ 1989: 23-58). През размирните 1800-1803-та, поредните усилни и паметни години в неговото лично и в българското общностно летоброене. Отправна точка на настоящето изследване е град Видин като средоточие и генератор на духовни процеси в края на XVIII и началото на XIX век. В тогавашния балкански литературно-обществен пейзаж градът присъства със своя знаковост – той е завладян от отцепника Осман Пазвантоглу (1758-1807), емблематична фигура от кърджалийското време, придобила европейска известност (МУТАФЧИЕВА 1993, ПАНТЕВ 2008).

Видинският регион (Видинският санджак или вилает, Видинската каза според понятийния апарат, ползван в османистиката) е важна административна единица в Османската империя. Градът фигурира в османотурската документация, изписван като „дом на войната и муджахидините“, „дом на войната и закриляна от Бога граница“, „закриляния от Бога град Видин“, намиращ се на „границата на османската държава“ или на „границата на исляма“ (АТАНАСОВ 2008:88, 206). Географското положение определя Видин като комуникационен, военен и търговски център на османските Балкани, като значим пункт в завоевателната и отбранителната стратегия на империята. Въпреки променливия през вековете административен статут на санджака (граничен или вътрешен), въпреки опожарявания и бунтове, Видин през целия османски период неизменно остава добре укрепен град с многочислен и нарастващ военен (еничарски) гарнизон; считан е за стратегическа опора във война и мир, връзка с княжествата Влашко, Молдова, сръбското деспотство, унгарските земи.

Изследванията, посветени на Видинско (БОЯНИЧ-ЛУКАЧ 1975, МУТАФЧИЕВА 1993, ПАНТЕВ 2008) и на Осман Пазвантоглу, въвеждат в научно обръщение, трупат, редят, пренареждат смазващо количество документи, организират по различен начин мисленето за града и градското битие в османската периферия. В настоящия текст обект на изследователски интерес е кратък времеви отрязък и оптиката към историческите извори се определя от посочените в заглавието тематични акценти. Във Видинската каза през XVIII век съжителстват мюсюлмани, православни християни (българи, власи, сърби, гърци), евреи (ашкенази и сефаради); арменци, цигани, дубровничани... В града християните живеят автономно и по своите обичаи, доколкото позволяват официалната власт и бунтуващите се срещу нея „пазвантски хайдутски“ (така ги нарича Софроний). Документи от епохата дават възможност този въпрос да се постави и да се обсъжда в съгласие с професионалния кодекс на историка от XXI век; конкретните материали обаче провокират литературоведа за интерпретативно вдвояване с разказаното от Софроний за „разсипания свят ... що е близо до Видин, що е живелище варварское и хайдутское“, а също така дават основания за нов поглед към изборите на книжовника и политическия лидер.

Най-новата българска научна литература върху османския период и Българското възраждане – и конкретно изследванията на Християн Атанасов „В Османската периферия: общество и икономика във Видин и околноста през XVIII век“ (АТАНАСОВ 2008) и „Християни и евреи във Видинско –

Джизие описи на Видинския санджак от 20-те години на XVIII век“ (АТАНАСОВ 2010) – предоставят изключително ценна информация за широк кръг хуманитаристи. Например отнасящата се за типовете разходи на администрацията във Видинската каза: върху основа на 81 регистъра за местните разходи от Видин през XVIII век, сред описваните в разни години плащания, като постоянни, не „инцидентни“, изследователят причислява „празничните“ разходи на вилаетското управление. Според Християн Атанасов като ответен жест на посочваните в научната литература типични за османската провинция и социалния етикет колективни подаръци, предавани от християнските и мюсюлманските корпорации на отделни османски чиновници при различни обстоятелства, „...самата османска администрация се ангажира с отпускането на суми за подаръци, поднасяни на мюсюлмански и християнски религиозни празници“ (АТАНАСОВ 2008:104-105.).

Приведените от изследователя факти сглобяват сюжет, който е много различен от „класическия“, централния, дълголетно най-властния разказ за живота на българите под османско владичество; неосветявани, нефокусирани господарски жестове правят друг портрет, с по-мек контур на рисунъка. Тук на свой ред препращам към цитираните от Хр. Атанасов записи на разходи в тевзи дефтери* от различни години: „на варошките кнезове по време на Великден дадени на някои места пари за подаръци – 228 гроша“ (5 април 1738 г.); „на варошлиите по стар обичай по време на червените яйца – 230 гроша“ (11 март 1740 г.); „на евреите и на кнезовете са дадени за подаръци – 150 гроша“ (24 юли 1751 г.); „по стар обичай, дадени на варошката рая на предишния Великден като подаръци – 80 гроша“ (11 април 1785 г.); описвани са суми за подаръци „съгласно обичая“ за дърва, хляб, ечемик, сено – раздавани по време на разпределението на данъците на Гергьовден (1747, 1770, 1788 ...). Многобройните примери – налични поради плътността в регистрацията на местните разходи във видинските кадийски книги - придават убедителност на извода, че през осемнадесетото столетие даровете по време на големия християнски празник - Великден – отразени като „празничното перо“, подсказват „атмосферата на взаимна търпимост и уважение към празниците на различните религиозни общности в града, която местната вилаетска администрация демонстрира и се опитва да създаде“ (АТАНАСОВ 2008:105).

Е, поп Стойко в житието си описва как като представител на раята в Котел по време на започналата през 1768 година руско-турска война посредничил при разпределяне на вилаетските масрафи и настаняване на пашовите войски по местните домове („И аз по обичаю раздавах тескери за конаци“); обяснява с Божията закрила своето физическо оцеляване след множество посегателства и издевателства. Няма как безпроблемно да се сговорят легитимни свидетелства, фиксиращи от различни гледни точки „обичайните“ взаимоотношения между господари и подвластни – в мирно време и в годините на „баталия турчина сас московец“, в несвършващи дни и месеци на обсада на Шумен, Русчук, Силистра, Варна... Според жалостивия, но сравнително точен в отразяването на историческите събития разказ на котленския поп

(ВРАЧАНСКИ 1989:300)¹ всеки прехвален и/или страшен паша – и през 1768-ма, и през 1775-та - може да хвърли в затвора чауш*, изпратен от поредния везир да защитава селото от войската. Българската тематизация на забраната за насилия над раята изтъква други факти, друга „плътност“ в действията на османлиите от втората половина на XVIII век. (Съвсем по Лиотар (ЛИОТАР 1996:68) може да се тълкува пресрещането на свидетелствата – „малки разкази“, те дефинират критерии на компетентност и илюстрират тяхното прилагане: разказите „определят това, което има право да бъде казано и направено в културата и доколкото са част от нея, също се оказват легитимирани“ - те са легитимни поради простия факт, че правят това, което правят).

В балканска (в нашата православна) културна среда поп Стойко разказва котленските християнски и лично своите злочестини:

Като повлекоха ония лютии и свирепии агаране, какво ли зло не сториха по християни – що им на ум не прииде, това не сториха. Колико човеци избиша! А нашей село, като е на четири пътя и дом мой беше весма далеч от церкви, а по обичаю нашему потребно беше да се найда у церква и на вечерня, и на утренья на всякой ден... (ВРАЧАНСКИ 1989:26)

Във видинските кадийски книги се отчитат приходи и разходи, както е прието във всяка държава с претенции за добро, водещо към просперитет и справедливост управление. В „претърсените“ от Християн Атанасов - с цел проучване на икономическата активност и социалния облик на обществото - видински съдебни регистри османската власт не е представена като субект на културен обмен. Но в някой пътепис, в някоя библиотека фиксиран в думи дарителски жест може би чака своя изследовател... За Пазвантоглу се знае, че е раздавал оръжие, не буквари и книги на раята. Но пък обезпечавал религиозния живот на християните с легитимни и отговорни към паството епископи (МУТАФЧИЕВА 1978:143)². И според красиви легенди от епохата сепаратистът ползвал за символ над своята прословута джамия сърце вместо полумесец.)

Дали при престоя си във Видин Софроний Врачански е заварил, наблюдавал, обмислял по чужди разкази документираните като „харчове“ практики и „политика“ на местната вилаетска власт, не можем да знаем. Ритъмът на живота в града и региона, в земите от Нишко до Варна при управлението на Пазвантоглу е друг – бунтове, походи, обсади, отбрана, неспирни набези на кърджалиите в различни посоки. Но Видин е древен град, акумулираната енергия на цивилизации и стотици човешки поколения придава просветленост, мъдрост на погледа. Римска провинция. Османска периферия. Граница, пограничен център – което означава комуникация и връзки. По линия на знаменития отцепник през годините, които обглеждаме – контакти с Цариград, Белград, Виена, Париж, Букурещ; преговори с Високата порта, Франция, Русия,

* чауш - турски подофицер, въоръжен пазач

¹ Изследователите П. Орешков, Н. Дилевски и А. Робинсон, В. Мутафчиева, Ив. Радев по един или друг начин споделят подобно мнение и в научния апарат на съчиненията на Софроний Врачански, посочени тук, има препратки и коментари към тезите на споменатите автори.

² И само за какви забележителни личности става дума - препращам към представянето на владичите Софроний, Калиник и предходника им Венедикт според изследванията на Вера Мутафчиева, многократно преиздавани през 70-те-80-те години на XX век.

Австрия, Влахия (МУТАФЧИЕВА 1993:245-272, 277-282). Съжителство на християни, евреи, мюсюлмани. Колкото и изолирано да са живели отделните общности – а при Пазвантоглу се наблюдава радикално прекриване на някои религиозни и политически табута - влиянието на културите е всепроникващо.

Свидетелство за културните натрупвания и отвореността към Европа и Новото време е знаковият топос на „отоманския“ Видин - библиотека на Осман Пазвантоглу. Специалистите – цитирам Стоянка Кендерова – я оценяват най-общо като „една от най-богатите вакъфски библиотеки в българските земи, формирани през XVIII – първата половина на XIX век“. Впечатляващи са конкретните данни - според фиксирано през 1837 г. (30 години след смъртта на нейния основател) състояние на наличната литература:

Със своите 2390 тома ръкописи (представени в 2211 описания) и 73 тома старопечатни книги библиотеката на Осман Пазвантоглу се очертава може би като най-богатата библиотека, функционираща в българските земи през XIX век. Значителна част от това богатство – около 1950-2000 тома представляват съчинения на арабски език. (КЕНДЕРОВА 2004:304,309; СТАЙНОВА 1982)

За мен на този етап от обмисляне на фактичността е проблематично съгласяването с обобщения като следното:

Във Видин врачанският митрополит, извършвайки задълженията си в църквите като духовно лице, има достатъчно време да обогатява теологическите, историческите и философските си познания чрез литература от богатата библиотека на Осман Пазвантоглу и от други източници. (ЛЕКОВ 2003:97)

Може би защото библиотеката става част от архитектурния пейзаж на града през 1803 година, или по-вероятно – защото „травматично“ (поради трудно постижимата образцовост) помня представения от Надя Данова доклад на конференция по случай 200 години от рождението на Неофит Бозвели, която се проведе през 1985 г. в Института за литература при БАН. Проучването на авторитетната балканистика чрез нови данни, получени при задълбочен анализ и текстуални сравнения на книги от Свищовското читалище и „Славяноболгарское детеводство“ (1835 г.), предложи конкретни наблюдения върху гръцката книжовна продукция, която е била достъпна за Бозвели; Данова разшири кръга от гръцки автори, четени и ползвани от Бозвели, значително обогати представата за широката образованост на твореца – Софрониев „ученик“ във високите значения на думата (ДАНОВА 1993:24-44). Струва си да потърсим, да „чуем“ ехото на гласове, притихнали в сбирките на прословутата „вакъфска“ библиотека на Осман Пазвантоглу и в текстовете на врачанския епископ.

Като че ли по-уместно е с „външна“ оптика, откъм дарителския жест, да тръгнем към прочит на двата забележителни сборника. От изповяданото в житието писателско кредо на българския духовен пастир:

Загова ся трудя ... да изпиша няколко книги по нашему болгарскому языку. Та ако не би възможно меня да казувам им (на изоставените миряни – бел. К. Ст.) сас уста моя, да чуют от мене грешнаго някой полезное поучение, а тие да прочетат писание мое и да уползуются. (ВРАЧАНСКИ 1989:49)

От убеждаващите речи, насочени към богатите българи във Влашко с молба да подкрепят финансово издаването на първата печатна българска книга „Кириакодромион, Сиреч Неделник“:

Такива книги по простий язык имат и греците, и сербите, и власите, и русите, и другий вери, токмо болгари не имат таковий дар. Затова са потемнели сас незнание... (ДАНОВА 1999: 42)

В предисловието и послеслова на Първия видински сборник (разглеждан и като първа редакция на „Неделника“) врачанският архиерей натъртено повтара – „Учиних сию душеполезную книгу“; „произведох сию книгу от словенскаго пространнаго языка на болгарский простий и краткий язык“, изтъква неизменната въздействена прицеленост на направеното, произведеното – религиозните слова и поучения, проповедите да бъдат смислово достъпни за свещеници, монаси, простите четци, за простия и невеж български народ. Усилни и вдъхновени трудове да се „произведат“ книги – ръкописни и печатни. Преписвач, компилатор, тълкувател, автор (ГОСПОДИНОВ 2001:317-326); творец, притежаващ концептуална мощ да прави книги, да отдели, групира, усили гласове в полифонията от тукашни и чуждоземни, сегашни и вечни изречения на Словото, което прави социалните неща и човешките съдби.

Софрониевите автокоментарни и обяснителни пасажи изпълняват функцията на провокиран от идеите на Просвещението нов проглас „голи са без книги народите“. Писателят актуализира и паисиевските настоявания за работа на „ползу роду“; на свой ред врачанският епископ обгрижва сънародниците си в променената социална и политическа обстановка, извежда приоритети за книжовна дейност по оздравяване, консолидиране, легитимиране на попиляното българско обществено тяло.

Етническото, културното, религиозното многообразие във Видин – динамичен и функциониращ град по времето на Пазвантоглу – подпомага избистрянето на политическите виждания на Софроний Врачански. Тук писателят получава възможност да се съсредоточи върху насъщно необходима за обучението на българските свещеници работа, както и върху създаване на сборник от произведения със светско съдържание. Крайдунавският град, съхранил спомени за римското, за римския път, е доста по-различен от познатия от Котел кримски път – важно направление за османски и всякакви войски, държавни служители, пътешественици. Котел е значимо българско културно средище – съединително звено в процеса на преминаване от средновековна към нова книжнина през XVIII век, последният ръкописен център (КАРАДЖОВА 1994), а поп Стойко Владиславов (бъдещият врачански епископ) е най-изтъкнатият негов представител, в родното си място той работи около двадесетина години. Ще се позова на лаконичното представяне на Котел от Стефана Таринска, авторитетен литературен историк и специалист в областта на българо-румънските литературни взаимоотношения през Възраждането и върху книжовна дейност Софроний и Н. Бозвели: „Котел е микромодел на възрожденските процеси (на материалното възмогане, на социалните характеристики и конфликти и най-вече на духовното възраждане на българина)“; според изследователката делото на котленците Софроний Врачански, Петър Берон, Неофит Бозвели, Г. С. Раковски „очертава самостоятелната линия на развитие на новобългарската култура“(ТАРИНСКА 2006:111-112).

При идването на Софроний в стратегически важния северозападен град – столица на просветения бунтовник и сепаратист - споменът за българската книжовност по времето на самовластния владетел Иван Срацимир е изличен; няма налични свидетелства за покровителството и поръчителството на неговата съпруга царица Анна при изработване на прочутия Бдински „сборник на светите преподобни и страсотърпни жени“ през 1359-1360 г.; забравено е похвалното слово на Йоасаф за св. Филотея Търновска и преклонението на видинския митрополит пред последния български патриарх Евтимий.

Духовният живот във Видин през XVIII до първите две десетилетия на XIX век не дава основание да го определяме като важно българско културно средище – за разлика от значението на града през средновековието (ДИНЕКОВ 1988:415). Литературно-историческият разказ за Българското възраждане съгражда, стабилизира представата за културните средища на българите в чужбина (ЛЕКОВ 1982, ЛЕКОВ 1999, АРЕТОВ 1995, ДАМЯНОВА 2003:251-262, НАЛБАНТОВА 2006, ЕНЦИКЛОПЕДИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА 1997), за манастирите, за Котел, Шумен, Габрово, Търново, Пловдив, Русе, Лом, Карлово, Казанлък, Сливен, Самоков, София и други селища като местни духовни центрове. В последните години се появиха изследвания, посветени на Свищов (ТАЧЕВА-БУМБАРОВА 2002, НИКОЛОВА 2006), които вписват града в културната топография на Възраждането, внимателно го ситуират в динамичните процеси на духовна ориентация и преориентация.

Писма от архива на Христо Г. Данов до видинските училищни настоятели (ДАНОВ 1978:295-304) биха били добър вход към дебата за културно-просветния живот, за връзките и съполагането на града с българските културни средища (Свищов, Русе, Търново, Разград, Стара Загора ... - но и Гюргево, Болград, Виена), с обществени и просветни дейци от втората половина на XIX век. И вероятно чрез кореспонденцията ще се въведат в по-широк оборот неизвестни документи, основа за нов тип рефлексия върху културната история на града. Социокултурната динамика във Видин позволява в лабораторни условия да се наблюдават взаимоотношения (между център и периферия, свое и чуждо, старо и ново), които моделират българското себеопределяне и консолидиране, ориентират общностното и личностното себеосъществяване в северозападната гранична и темелна крайдунавска зона.

Заради последното избрах встъпване в проблема за културната история на областта откъм видинските сборници на Софроний Врачански. Те имат фундаментално значение в контекста на идеята за културно-историческа процесуалност. Двата сборника са същностно събитие в българската литература при навлизането ѝ в знаменития XIX век, а Видин позволява на събитието да се състои (да има място – *avoir lieu*). Културният и политическият контекст в града, въздействието на новите литературни и обществени идеи извикват, насочват, привилегират писането, изострят обобщаващата и разделителната способност на погледа, проясняват началата в работата на книжовника. Софроний е знакова фигура от българския духовен пейзаж при прехода от стара към нова култура и литература, Видин провокира преосмислянето на опита, на натрупванията от Котел, Атон, Арбанаси, Влашко, позволява на тво-

реца да не се чувства като изпаднал от събитийния ред на живота, да се себе-преживява, себевъзприема като принадлежащ към започващото ново столетие и към своята общност – православна българска, балканска, славянска. Видин като средище на обмен на идеи и стоки дава възможност да проработят нови и нови интегративи, скъсява пътя към европейското, към надеждите и свободата.

В нашата наука е общоприето мнението, че „видинското творчество на Софроний е крачка напред не само в собственото му развитие, но и в развитието на българската литература“ (ТАРИНСКА 1980:187). Врачанският епископ е издирил, превел, адаптирал солиден брой творби, които се оказва достатъчен за оформянето на два самостоятелни и концептуално различаващи се сборника. Подготвените за печат ръкописи сглобяват мащабен двустепенен проект за изход от безизходиците на Смутното време, систематизират ценности, които да направляват и стабилизират българското битие наред с хаоса в империята. И да преодолеят хаоса в книжнината на роден език, да запълнят поне част от липсите.

Да припомним накратко фактичността – Софроний работи над двата сборника в годините, определени от Вера Мутафчиева като „Пълно тържество на анархията“ (1800-1802). Първият видински сборник, „Поучение и словосказания на празников Господних и на Богородичних, и на богоугодних светих“, 386 ръкописни листа, съдържащ 79 слова, посвещение и послеслов, е завършен през 1802 г.; вторият – „Разкази и разсъждения“, 440 листа - през пролетта на следващата година. Структурирането на двата ръкописа, обособените сегменти, междутекстовите връзки, онасловяванията, автокоментарни и призивни словесни изблици определят съдържанията на прехода от старобългарска към новобългарска литература. Създадени под диктовка на дневния ред в империята и Европа, ръкописните книги са функционални за своето време, те съвместяват, полагат едни до други припознати средновековни наследства и актуалното от чужди литературни традиции.

Балансираност между старо и ново, свое и чуждо, между вертикалните връзки човек-Бог и хоризонталните връзки в човешката пъстра съобщност; двоене на перспективата между религиозно и светско е лаконичната характеристика на видинските сборници. Религиозният светоглед на Софроний е отразен пределно четливо, „бистро“ и в значителна пълнота в краткия призив към българските свещеници да изпълняват дълга си на народни пастири, като прочитат пред християните „душеполезната книга“ (Първия видински сборник):

Блажен град благочестивих царей царствуем и манастир – от вездержних и искусних строим, и корабъл – от искусних управляем. Горє же градо от нечестивих царей царствуем и манастир – от сластолюбивих и тщеславних строим, и кораблю – от неизкусних управляему. Град убо и страни пленени будут и манастир запустеет, и корабъл разбиет ся и потонет. (ВРАЧАНСКИ 1992:316)

Голямо е изкушението за литературоведа да чете чрез алегорезата реторически силните въвеждащи думи във видинските писания на българския епископ, по волята на нечестиви и тщеславни управници прикотвен на дунавския бряг, в някогашната столица на „плененото“ родно царство. Ще се ограничи със забелязването, че в разгърнатите напътствия и призовавания от Втория

видински сборник за възвисяване на сънародниците - „потемелите и помрачени роби“ - намират отглас ренесансови идеи, разсъжденията са проникнати от мисълта на Плутарх, че по-скоро може да се изгради град във въздуха, отколкото да се заздравя държава без религия.

Видинските ръкописи могат да се разглеждат като сводно представяне на ценности-в-изпитание-и-преход - в контекста на Софрониевата литературна биография и в български/балкански литературен, общокултурен, идеологически контекст. Подреждащото усилие на съставителя манифестира желание за синхронизация на българската ценностна система с тогавашната европейска. Опора е проповедта, огласяване на словото Божие, наставления за ориентиране в актуалността на роден език, опазване и развитие на собствените духовни традиции (Първи видински сборник). Във втория сборник „Разкази и разсъждения“ книжовникът присвояващо борави с езиците на европейската художествена словесност, с нейните идейни, тематични, жанрови, образни, стилистични, дори стихови репертоари. Чрез балканско посредничество – през преводи от гръцки и несъмнена повлияност на изборите му на конкретни текстове от тяхната популярност в румънската, сръбската, руската книжнина. Така най-общо може да се отговори на въпроса за образците и източниците, свързани с видинското творчество на Софроний. Те са обект на детайлни проучвания³.

Част от словата в Първия видински сборник присъстват и в други Софрониеви трудове, писани в Котел и в Букурещ (тоест преди и след видинския период); писателят се връща към четвъртата част от сборника „Разкази и разсъждения“ и през 1809 г. прави по-пълен и точен превод на съчинението на католическия богослов и политик Амвросий Марлиан „Театрон политикон“ (отпечатано през 1631 г. на латински, преведено на гръцки през 1758 г.). Системни преводи на чужди произведения стимулират, поддържат, обогатяват езиковата култура, разгръщат се езиковите качества на творческата личност. За книжовника от зората на Новото време – Софроний Врачански е парадигматичният пример в това отношение – най-важни са идеологическите състави на текстовете, избрани за превод, моралните представи, които те градят. Търсеното въздействие върху възприемателя определя селекцията на заглавия.

Четири раздела на Втория видински сборник („Начало премудрости – страх Господен“, „Митология Синтипа философа“, „Езопови басни“, „Философския мудрости“) са проучвани задълбочено и всестранно, присъстват в университетските филологически програми и в основните трудове на влиятелните български литературни историци. В новото междувековие (XX–XXI в.) скъпенето на начала и йерархии е дискредитиращо, но избирам акцен-

³ Научният апарат в двутомното издание на съчиненията на Софроний Врачански, осъществено от издателство „Български писател“, прецизно представя известното за източниците на книжовника, споровете и нерешените въпроси около тях. За Първия видински сборник подборът, коментарът и бележките са дело на Н. Аретов, - Т.2, с.562-573; Втори видински сборник е коментиран по обособените раздели от Ив. Радев, Афродита Алексиева, Н. Аретов – Т.1, с.362-382. В двутомника книгите на Софроний са представени като концептуална направа, като книжно тяло със своя органика; изоставена е практиката да се печатат въз основа на хронологични, жанрови, тематични, антологични принципи съчиненията на писателите (Раковски, Славейков, Каравелов, Ботев и т.н.).

тирано да повторя добре известните факти – в сборника „Разкази и разсъждения“ откриваме първия достигнал до нас превод на Езопови басни през Възраждането (НИКОЛОВА 1983:30-45); за пръв път на български е преведена „Книга за Синтипа или Повест за седемте мъдреци“, сборник от разкази с ирански произход, вмъкнати в обща наративна рамка (АДИНОЛФИ 2010).

Ето и рекламиращото текста Софрониево заглавие –

Мѹѳологѹ Сѹнтіпа Фѹлософа попрѹмногѹ разсмотрѹна и приведѹна ѿѳ персѹискагѹ язѹка на грѹческагѹ простагѹ язѹка. А ѿ насѹ преписана и приведѹна ѿѳ грѹческагѹ пространнагѹ язѹка на болгарскѹй краткѹй и простѹй язѹкъ, къ разумѹнѹю болгарскому простаму народу, къ внѹшному ползу прочитающѹмѹ ю. Въ лѣто а ѿ в юнѹа S на Видинь.

Разсъжденията на Николай Аретов относно ренесансовата тенденция при българското европеизиране (АРЕТОВ 1995:35-43) и появата на новите повестователни жанрове (АРЕТОВ 2009) намират солидна опора в преводите на Софроний. Представата за Възраждането като епоха на трансфер на ценности, стилистики, жанрови парадигми тръгва най-често от наблюдения върху светската по характер ръкописна книга от видинския период.

Намирам за пресилено да се търси и анализира „авторов преход“ от Първи към Втори видински сборник; книжовникът работи върху тях почти едновременно, „новото литературно качество“ не се появява едва в сборника „Разкази и разсъждения“; почитителен към конкретния литературен материал, Йордан Запрянов отбелязва тематични съответствия между включените в него басни, поучителни разкази или „философски мъдрости“ със слова от Първи видински сборник (ЗАПРЯНОВ 1994:54-62). Не буди възражения изводът, че освободените от догматическа интонираност повествования във Втория видински сборник са също вид проповеди по морал, в които поука е илюстрирана с примери от „мирските истории“, а не от църковната история.

Разбира се, на места дидаксисът (и в религиозните слова, и в светските четива) не е добре улучен; поучителността може да бъде определена като прекомерна, насилена, стремяща се да контролира безотказно възприемането. Един пример от раздела „Езопови басни“, съдържащ 143 басни с тълкувание в края на всяка от тях - текстът със заглавие „Ластовица и дуган“:

Една ластовица седяла на едно древо и пояла, а един дуган (сокол), като я видя, уфати я да я изяде. А ластовицата думаше дугану:

- Не изядай ме, почто съм весма малечка и не ще можеш да си наситиш чревето. Ами иди фати другая някоя птица по-голяма, та да си наситиш чревето. А дугана (сокол) рече:

- Аз не съм луд, що имам сеги готово ястие в устата моя, че да го оставя, а то да ида да тража другое, що го не видя.

ПРИМЕЧАНИЕ:

Тая басен казува, почто много чловеци има на свето, та са толкоз много луди, чоти надеят са да придобият по-много, а они затрият и това, що го имат в руцете свои. (ВРАЧАНСКИ 1989:125-126)

Точно в тази басня диалогът изговаря обратното поучение - да не се различа безрезервно на безразсъдна алчност у силния. Не са чак толкова много много лудите човеци, това казва в прав текст баснята. Застрашеният, притис-

натият, сграбченият няма друг избор, освен да опита да надхитри, да излъже някак си похитителя. Класическата поука от друга Езопова басня „Който много ище, загубва и малкото“ (БЕРОН 1974:52) - отдава част от своите възпитателни и нравоучителни послания на конкретния баснен сюжет. В Софрониевия превод популярната басня присъства със заглавие „Жена вдовица и кокошка“ и с лаконичен публицистичен коментар, удвояващ внушенията на разказаното: „Тая басен казува, кой има мало придобитие и не аресва го, ами са труди и подканя повиеше да придобий, а он после затрива и малото, що го имаше.“ (ВРАЧАНСКИ 11989:132-133). Атрактивният пример е изключение, той не илюстрира „езика“ на Софрониевите повествователни и поучителни модели.

Разбира се, анализът на отделни фрагменти от знаменитите видински сборници може да бъде инструментализиран и подчинен на тематичните акценти, посочени в заглавието на настоящия текст. Тълкуването на ръкописите обаче няма как еднозначно да оформи културния текст на топоса Видин. Сборниците представляват каталог от жанрове и теми, които българската книжнина от първата половина на XIX век предстои да разгърне, допълни, преработи (присвояващо и актуализиращо с оглед нови потребности).

Ще се ограничи с обобщението, че 800-те страници, изписани от Софроний Врачански, са свидетелство за социална и просветна активност, за интелектуална енергия и за налични във Видин условия да бъдат осъществени мащабните проекти. Двата ръкописа имат основополагащо място в българската литературна история и „издърпват“, вписват града в културната топографията на Българското възраждане, в историята на превода като културна мрежа и памет. Първата ценност на превода през Възраждането е включването в културния обмен. След вековно етническо самозатваряне, през втората половина на XVIII век българите започват да търсят нови форми на себепостояване. През XIX век в българската литература постъпателно навлизат преводите – знак за отваряне към модерността, към Европа и света. Видинските сборници на Софроний Врачански търсят ресурси и отговори на питането кои сме, какви сме ние, българите; лансират идея за принадлежност и включеност, за поместеност на световната историческа сцена и във времето.

Библиография

- АДИНОЛФИ, Р. (2010): „Книга за Синтипа в България: ръкописни и печатни версии“, *Литературна мисъл*, 1, с.79-99, София.
- АРЕТОВ, Н. (1995): *Българското възраждане и Европа*, Кралица Маб, София.
- АРЕТОВ, Н.(2009): *Българската литература от епохата на Националното възраждане*, Кралица Маб, София.
- АТАНАСОВ, Хр. (2008): *В Османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век*, ИК“Синева“, София.
- АТАНАСОВ, Хр. (2010): *Християни и евреи във Видинско – Джизие описи на Видинския санджак от 20-те години на XVIII век*, Архивите говорят № 62, ГУ на архивите при МС/Държавна агенция „ Архиви“. София.

- БЕРОН, П. (1974): *Буквар с различни поучения*, Стъкмил проф. д-р Ст. Стойков, Издателство „Народна просвета“, София.
- БОЯНИЧ-ЛУКАЧ, Д. (1975) *Видин и Видинският санджак през 15-16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара*, Наука и изкуство, София.
- ВРАЧАНСКИ, С. (1989): *Съчинения в два тома*. Т.1, Български писател, София.
- ВРАЧАНСКИ, С. (1992): *Съчинения в два тома*. Т.2, Български писател, София.
- ГОСПОДИНОВ, Д. (2001): “Цитирането и проблемът за авторството в българската ранновъзрожденска литература”, в *Традиция, приемственост, новаторство*, Сб. В памет на Петър Динеков, БАН, Кирило-методиевски научен център, София, с.317-326.
- ДАМЯНОВА, Р. (2003): “Културни центрове и духовни общности: емблеми на Възраждането”, в *Разночетенията на текста. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Кирил Топалов*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, с.251-262.
- ДАНОВ, Хр. Г. (1978): *За теб, мили роде*, Издателство „Христо Г. Данов“, Пловдив.
- ДАНОВА, Н. (1993): “Неофит Бозвели и гръцкото просвещение”, в *Неофит Бозвели и българската литература*, Под редакцията на Г. Димов и Ст. Таринска, Издателство на БАН, София, с.24-44.
- ДАНОВА, Н., ДРАГОЛОВА, Л. И ДР. (съст.) (1999): *Обявления за български възрожденски издания*, АИ“Проф. М.Дринов“, София .
- ДИНЕКОВ, П. (1988): “Книжовни средища в средновековна България”, в *Похвала на старата българска литература*, Български писател, София, с.394-427.
- ЗАПРЯНОВ, Й. (1994): “Софроний и новото литературно качество”, в *Литература и Възраждане*, Съставител Юлия Николова, ПУИ“Паисий Хилендарски“, Пловдив, с.52-62.
- КАРАДЖОВА, Д. (1994): *Котленският книжовен център през XVIII век*, „Христо Г. Данов“, Пловдив.
- ЕНЦИКЛОПЕДИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА (1997): И. Радев, Р. Русинов, Н. Аретов, Г. Петков, Р. Радев, Е. Налбантова (съст.) *Енциклопедия на Българската възрожденска литература*, „Абагар“, Велико Търново.
- КЕНДЕРОВА, Ст. (2004): “Библиотеката на Осман Пазвантоглу по времето на Софроний Врачански”, в *Софроний Врачански. Сборник изследвания*, Под редакцията на Д. Караджова и Ст. Таринска, АИ „Проф. Марин Дринов“, София, с.304-311.
- ЛЕКОВ, Д. (1982): *Литература, общество, култура*, ДИ“Народна просвета“, София.
- ЛЕКОВ, Д. (1999): *Български възрожденски литературни и културни средища в чужбина*, УИ “Св. Климент Охридски“, София.
- ЛЕКОВ, Д. (2003): *История на литературата и на възприемателя през Българското възраждане*, Т.1, УИ “Св. Климент Охридски“, София.
- ЛИОТАР, Жан-Франсоа (1996): *Постмодерната ситуация*. Превод от френски Тони Николов, Наука и изкуство, София.
- МУТАФЧИЕВА, В. (1978): *Книга за Софроний*, Военно издателство, София.
- МУТАФЧИЕВА, В. (1993): *Кърджалийското време*, Издателство на БАН, София.
- НАЛБАНТОВА, Е. (2006): *Одеса в българската история и литература на XIX век*, „Друк“, Одеса.
- НИКОЛОВА, Ю. (2006): *Достойно ест. Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век. Личности – събития - факт*, Иврай, София.

- ПАНТЕВ, А., БОЖИЛОВ, Ив. и др. (2008): *Град Видин – кратък исторически очерк*, Анубис, София.
- СТАЙНОВА М. (1982): “За вакъфската дейност на Осман Пазвантоглу във Видин и Видинския край”, *Векове*, № 6, 72-78.
- ТАРИНСКА, Ст. (2006): “Иван Шишманов за руското културно влияние през Възраждането и по-късните интерпретации на проблема”, в *Иван Д. Шишманов – ученият и гражданинът. Шишманови четения*, Книга 2. Румяна Дамянова, съставител, предговор, Институт за литература, БАН, София, с.103-116.
- ТАЧЕВА-БУМБАРОВА, Ел. (2002): *Свищовският литературен кръг в историята на българската възрожденска литература*, УИ“Неофит Рилски“, Благоевград.